

UDC 94(479)

LITTLE-KNOWN PAGES FROM THE BIOGRAPHY OF SONA KHANYM AKHUNDOVA

Nataliya Zub (Rudenko)

PhD (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

rudenkonatalie@yahoo.com

Oleh Kupchuk

PhD (History)

Faculty of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska St., 01601, Kyiv, Ukraine

kupchik_oleg@ukr.net

The article highlights the difficult and long, but successful path of an Azerbaijani girl in overcoming obstacles of state policy and social stereotypes of the Caucasus, which saw a girl's education in her upbringing as a future wife – the guardian of the home, in the Russian Empire at the beginning of the 20th century. An example of a successful experience of women's emancipation was the life and professional path of the outstanding Azerbaijani ophthalmologist Sona Khanym Akhundova.

In turn, the interest of Ukrainian historians in the figure of S. Akhundova is due to the fact that it was during the “Kyiv period” of her life and activity that she joined the Turkic student movement and became a participant in the founding congress of Muslim students (April 17, 1913). So along with that, a number of previously unknown documents relating to the congress itself have been found and analyzed.

It was at that time that S. Akhundova's social views were formed, and she gained her first experience of social and political work. In Kyiv Sona met her future husband, Agabek Bagirbekov, then a student of the law department of the University of St. Volodymyr.

Thanks to the documents of the Kyiv archive, the real date of birth of Sona Khanym Akhundova was determined – August 23, 1893, and the information that she graduated the Baku Women's Educational Institution of St. Nina with a gold medal was refuted (in fact, she was awarded a silver cross). It is substantiated that S. Akhundova got the opportunity to study at the Kyiv Higher Women's Courses thanks to the scholarship of the famous Azerbaijani businessman and philanthropist H. Tagiyev. The widespread information that she received her medical education at the Kyiv University of St. Volodymyr was refuted. It has been suggested that in April-July 1913, S. Akhundova served one more month of imprisonment than other participants of the Muslim students' convention, due to the fact that this student gathering took place in the apartment she rented.

Attention has been drawn to the fact that the “Kyiv period” of activity was extremely rarely mentioned by S. Akhundova herself. In general, the pre-revolutionary period of Sona's life was described by her relatives in few words. It is noted that Sona Akhundova was formed as a highly

---

© 2024 N. Zub (Rudenko) and O. Kupchuk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

qualified ophthalmologist in Odesa under the guidance of Academician V. Filatov, when in 1940 she was an intern at the Ukrainian Institute of Experimental Ophthalmology.

Thus, the article comprehensively researches the biography of Sona Khanym Akhundova, highlights, analyzes and specifies certain facts and judgments.

Keywords: Sona Akhundova; illegal congress; Kyiv Higher Courses for Women; Muslim students; student movement; Turks

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ СОНИ ХАНИМ АХУНДОВОЇ

Н. М. Зуб (Руденко), О. Р. Купчик

Вступ

На початку ХХ століття сильні патріархальні традиції, міцні ісламські засади визначали місце жінки в азербайджанському суспільстві насамперед як берегині домашнього вогнища, жінки і матері, головні зусилля якої мали бути спрямовані лише на облаштування побуту всієї родини та виховання дітей. Звичайно, певна кількість азербайджанських дівчат навчалися в жіночих освітніх закладах і були письменними. Втім, лише небагатьом з них вдавалося продовжити навчання та здобути вищу освіту, бути самостійними у виборі фаху, піти працювати за покликанням та професією.

Та річ була не лише в регіоні з більш виразно закарбованими в суспільну свідомість та практику традиціями сімейного “домоводства” та патріархату. Сама імперська держава мала занадто низький рівень стану законодавства для вияву можливостей у розвитку вищої освіти для жінок. Позитивним зрушенням у розвитку жіночої освіти став закон від 19 грудня 1911 р., що дозволяв “особам жіночої статі” складати іспити на університетський диплом та можливість здобуття ученого ступеня. Дослідники зазначають, що на початку 1910-х рр. кількість жінок, що здобували вищу освіту у всіх навчальних закладах імперії, становила приблизно 20–25 % від загальної кількості студентства [Драч 2011, 325]. Дівчата та жінки відчайдушно прагнули до знань та вперто торували шлях до навчання, і ці цифри з року в рік помалу зростали. Згодом деякі професори згадували, що часто знання хлопців-студентів були дещо нижчими, ніж у дівчат-курсисток, особливо відзначаючи слухачок медичного факультету [Драч 2011, 336; Кобченко 2011, 131]. Воно й не дивно, адже, здолавши багато перепон на шляху, від ідеологічних до економічних, вони поринали у світ знань, без перебільшення, “з головою”.

Без сумніву, до таких славних імен серед азербайджанського жіноцтва належить Сона ханім Ахундова (мал. 1)¹. Чому її життя та діяльність привернули увагу українських дослідників?

Вперше з особистістю Сони ханім Ахундової автори статті познайомилися під час дослідження про участь студентів-азербайджанців у суспільно-політичному житті Києва та України на початку ХХ століття [Купчик, Дамиров 2013]. Тоді, а саме в 1913 році, студенти-азербайджанці, що навчалися в Києві, ініціювали створення загальноросійської (загальноімперської) організації студентів-мусульман. До втілення цього задуму в реальність вони йшли деякий час, без поспіху та помірковано. По суті, рівно настільки, наскільки дозволяло

Мал. 1. Сона ханім Ахундова в молоді роки. Фото із сайту Т. Ахундової

законодавство Російської імперії в питанні студентських об'єднань та інших форм організації такої спільноти. Зокрема, у червні 1907 р. Рада Міністрів затвердила “Правила про студентські організації і збори в університетах” [Купчик, Дамиров 2013, 21]. Тож спершу в 1911 р. вони створили в університеті земляцтво, а наприкінці цього ж року – ще й товариство взаємодопомоги. Щоправда, дуже довго не могли зареєструвати офіційно в київського губернатора статут “Товариства взаємодопомоги студентів-мусульман Університету Св. Володимира” [Купчик, Дамиров 2013, 45]. Попри довгі очікування, цей процес офіційної легалізації товариства так і не набув статусу завершеності.

Період початку ХХ ст. ознаменувався в Російській імперії розвитком та поживаленням революційних рухів, появою нових політичних партій, реальним та реакційним виявом чого стали події, зокрема, 1905 року. Звичайно, що імперія вбачала в них загрозу для тодішнього політичного ладу та устрою держави, а отже, вживала всіляких заходів, передовсім каральних (крім ув'язнення, одним з найпоширеніших видів покарання за таку діяльність було заслання у віддалені губернії), для придушення відповідних настроїв у суспільстві. Поліцейські органи, з особливими “сис-кними” відділеннями (з року в рік зростала розгалужена мережа філерів та всілякого роду агентів), працювали на виявлення та “випередження”, а отже, “запобігання” політично-революційним настроям серед населення.

Студенти ніколи не стояли осторонь цих рухів, що, звичайно, мали різний характер, від культурно-просвітницького до крайнього – реакційно-політичного. Тож початок ХХ ст. – це час безкінечних студентських “волнень” (за термінологією того часу), демонстрацій, участі в різноманітних гуртках (“кружках”). Як і по всій імперії, київські студенти також були під наглядом поліції, яка постійно вишукувала в їхньому середовищі “революційно налаштованих осіб”. Одним з найпоширеніших формулювань прикінцевих вироків, що записувалися в особових справах поліцією того часу, було звинувачення, та найчастіше арешт, осіб “у належності до Київської групи РСДРП”.

І ось 17 квітня 1913 року студенти-тюрки намагалися провести установчі збори в кімнаті квартири, яку орендувала С. Ахундова. Втім, задум створення цієї організації виявився безуспішним і фактично закінчився, так і не розпочавшись, оскільки всі присутні були відразу заарештовані працівниками поліції та “охранки”. Заарештували тоді ж разом з усіма й саму Сону ханім. Тож майбутній видатний азербайджанській офтальмологині довелося відбутися тюремне ув'язнення в київській Лук'янівській в'язниці [Купчик 2016, 59; Купчик, Дамиров 2013, 58].

Постать Сони Ахундової не належить до невідомих чи забутих діячів минулого століття. Її ім'я з короткою біографічною довідкою можна віднайти в азербайджанських енциклопедичних та інших довідкових виданнях (як друкованого, так і електронного формату), присвячених видатним постатям Азербайджанської Республіки. Але не з історії студентських чи тюркських культурних рухів. Хоча й цей епізод уже не є з категорії невідомих. А проте в наявних на сьогодні наукових історичних дослідженнях [Агаєв 2012; Керимова 2008; Купчик 2016] про Сону ханім Ахундову лише фрагментарно згадано в контексті життя та діяльності студентів-азербайджанців першої чверті ХХ століття [Купчик, Дамиров 2013] чи видатних діячів азербайджанської науки.

З огляду на вищезазначені причини цілком зрозуміло, що авторами статті було поставлене завдання про комплексне вивчення життя та діяльності азербайджанської офтальмологині Сони ханім Ахундової, насамперед у контексті тюркського студентського руху та наради студентів-мусульман у Києві в 1913 р., а також її зв'язків з Україною. Питання про цю нараду розглядалося у згаданій вище монографії О. Купчика та А. Дамірова [Купчик, Дамиров 2013]. Також ця тема знайшла відображення у статті Д. Брильова про поширення реформаторських ідей серед студентів-

мусульман київських вишів [Брильов 2018] та дослідженні Г. Мухаммедової, де розглядається здебільшого діяльність та постать татарського письменника Г. Ібрагімова [Мөхəммəдова 1972]. Тож наше дослідження водночас ставить за мету доповнити, розкрити та проаналізувати невідомі факти цього епізоду з буття та діяльності тюркських студентів у Києві на основі нововиявлених архівних джерел та інших документів.

**Сторінки ранньої біографії Сони ханім Ахундової
крізь призму документів українських архівів**

Насамперед слід вказати, що повне ім'я Сони ханім Ахундової, як записано в її свідоцтві про народження, – Сона Ханума Ага-Абдул Халиг кизи³. Вона народилася в азербайджанському місті Шемаха Бакинської губернії (сьогодні м. Шамахи, Азербайджанська Республіка). Однак щодо дати її народження існують деяка плутанина та невизначеність. Згідно зі свідоцтвом про народження, С. Ахундова народилася в 1891 році, причому число та місяць “її народження невідомі” [Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 244, оп. 2, спр. 30, арк. 1–6]. Втім, тоді це повністю суперечить даним про те, що її сестра Мелек була старша за неї. А в родині датою народження Мелек вважався 1894 р. Проте відповідно до особистих даних, що вказані нею самою для протоколу під час допиту поліції при затриманні в 1913 р., дата її народження позначена як 23 серпня 1893 р. [Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 3151, част. I, арк. 119; ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3151а, част. II, арк. 150]. В атестаті про закінчення 7-го класу Бакинського жіночого навчального закладу Св. Ніни, який вона отримала в 1910 р., зазначено, що “пред’явниця цього” має “від роду 18 років” [ДАК, ф. 244, оп. 2, спр. 30, арк. 1–6]. Тобто народилася Сона ханім, за цим документом, у 1892 р. (чи навіть у 1891 р., оскільки навчання закінчувалося наприкінці червня, а в таких документах зазвичай вказували кількість “повних років”). А у свідоцтві про закінчення 8-го класу (1911 р.) дата народження вказана як 1891 р., тобто аналогічно як і в свідоцтві про народження [ДАК, ф. 244, оп. 2, спр. 30, арк. 1–6]. Отож водночас виникає ще одне логічне запитання: яка ж із сестер була старшою насправді? І коли ж все-таки народилася власне сама Сона? На сайті “Наш Баку”, у довідковій статті про видатних офтальмологів Азербайджанської Республіки, рік її народження, очевидно помилково, зазначено як 1886-й [Офтальмологія в Баку]. А на персональному сайті її двоюрідної онуки, художниці та поетеси Т. Ахундової роком народження Сони ханім вказано 1896-й [Свет и мир...]. І саме ця дата найчастіше фігурує в біографічних довідках про Соню ханім Ахундову [Агаєв 2012, 114; Cabbarov 2011, 390; Касумова 2006, 3]. Отже, маємо загалом аж 5 різних дат, що коливаються у проміжку цілих 10 років. На нашу думку, варто найбільше довіряти саме даним, отриманим особисто від С. Ахундової, що вказані в поліцейському протоколі допиту.

Як уже було зазначено вище, Сона ханім Ахундова походила зі стародавнього азербайджанського міста Шамахи. Її батьки – місцеві жителі – Ага-Абдул Халиг Мешаді Абдулла огли Ахундов та Сітара Гаджи Мамед кизи [ДАК, ф. 244, оп. 2, спр. 30, арк. 1–6]. Батько був міщанином, відомим як “табіб” (азерб. “тəбиб” – лікар; “тəбиət” – природа, натура, характер [Гусейнов 1941, 285]⁴)⁵ – лікар-травник, лікар-фітотерапевт, тобто був людиною з певною освітою та знанням лікувальної справи, мав свою аптеку (можемо припустити, що з огляду на його спеціалізацію радше він був власником саме східної аптеки (азерб. – “аттар дукаялари”). У сучасному розумінні це щось на зразок “зеленої аптеки”. Мати також була освіченою жінкою. Всього в родині виховувалося семеро дітей, з яких Сона була середньою (старші брати Ага, Ага Рагім, Ага Керім, старша сестра Мелек, сама Сона, молодша сестра Хавер, молодший брат Ісмаїл) [Ахундова, Расулзаде 2003, 12].

Тож, як бачимо, Сона Ахундова виховувалася в сім'ї лікаря-травника, втім, стати саме очною лікаркою, тобто окулісткою (офтальмологінею), для себе вирішила, коли була ще зовсім маленькою дівчинкою. У родині переповідали, що на це вплинула зовсім не професія батька, пов'язана з медициною, а один випадок, коли Сона була ще дитиною. Якось на вулиці вона зустріла маленького незрячого хлопчика з палицею, якому запропонувала допомогти перейти дорогу. Однак той відмовився, лише зауважив, що дорогу сам перейде, а ось справжньою допомогою для нього стало б вилікування [Ахундова, Расулзаде 2003, 11]. Таке зовсім не дитяче філософське зауваження й стало вирішальним для Сони у виборі справи всього свого життя.

Безхмарного дитинства в Сони ханім та її братів і сестер також не було. Спочатку помер батько Абдул Халиг, потім під час руйнівного землетрусу 1902 року загинула мати Сітара ханім [Трудящиеся Нахичеванской... 1946]. (Трагічна подія в історії міста Шамахи сталася 31 січня 1902 р.). За іншою, менш поширеною версією, спочатку загинула мати, а батько помер пізніше [Касумова 2006]. Втім, так чи інакше, але Сона, її брати та сестри осиротіли.

Опіку над всіма сімома дітьми взяв рідний брат батька – Мешаді Мамед, у якого було п'ятеро своїх дітей. Велика й до того родина дядька потребувала відтоді ще більше коштів для повноцінного забезпечення та утримання. Тож саме через матеріальну скруту дядько незабаром прилаштував племінників та племінниць у різні навчальні та виховні заклади. Зокрема, Сону віддали до школи, щойно відкритої в 1901 р. на гроші відомого азербайджанського купця, мільйонера та мецената Гаджи Зейналабдіна Тагієва. Туди приймали дівчаток 8–11 років [Cabbarov 2011, 280]. (Тут знову ж таки зауважимо, що якщо вважати за дату її народження, наприклад, найпоширеніший у довідниках 1896 рік, то в 1902 р. їй було б лише 6 років). Це була перша мусульманська школа-інтернат для дівчаток (із чотирирічним курсом навчання [Cabbarov 2011, 238]), і, незважаючи на пишну офіційну назву Бакинське Олександринське російсько-мусульманське жіноче училище, у народі це училище називали просто – “тагієвське”, тобто за прізвищем засновника та утримувача. Школою завідувала Ганіфа ханім Мелікова, дружина видатного азербайджанського просвітника Гасанбека Зардабі. Пансіонерка Сона Ахундова дуже гарно вчилася і в травні 1906 р. стала однією з п'ятнадцяти випускниць першого випуску цієї школи⁶ [Cabbarov 2011, 213, 304; ДАК, ф. 244, оп. 2, спр. 30, арк. 1–6].

Зберігся й архівний запис за 1957 рік, де вже професорка Ахундова засвідчувала, що вона справді навчалася в т. зв. школі Тагієва [Cabbarov 2011, 351]. Але якщо всі, хто ще разом з нею засвідчив цей факт із власної біографії, ще й додавали свої спогади про роки навчання чи просто згадували про облаштування та порядки самої школи, про вчителів – на 1–2 сторінки чи бодай пару абзаців, – то Сона ханім з якихось причин обмежилася лише двома рядками: “Я, професор Ахундова Сона ханум, підтверджую, що була вихованкою школи Тагієва Г. З. А.” [Cabbarov 2011, 351].

Прагнучи здобути освіту та продовжувати навчання далі, Сона ханім Ахундова (мал. 2) у вересні 1906 р. вступила до Бакинського жіночого навчального закладу Св. Ніни, який і закінчила в червні 1910 року. У той час списки випускників зазвичай оприлюднювала газета “Каспій”, що виходила в м. Баку [Бакинское учебное...]. Згідно з даними атестата, Сона ханім Ахундова “протягом усього цього часу поведилася відмінно і переводилася за результатами іспитів у вищі класи”. А її знання з навчальних дисциплін були оцінені так: Закон Божий – відмінно, російська мова з церковнослов'янською та словесністю – добре, географія загальна і російська, природнича історія, історія загальна і російська – відмінно, фізика, математика та фізична географія – добре. За записом з того ж атестата бачимо, що С. Ахундова “з усіх цих предметів дістала в загальному середньому висновку оцінку відмінну. Потім чистописання і рукоділля вчилася з відмінними успіхами”. А з “необов'язкових” (тобто факультативних) навчальних дисциплін гімназичного курсу вона вивчала

Мал. 2. Сона ханим Ахундова в молоді роки.
Фото з фондів ДАК

німецьку та французьку мови, малювання, педагогіку. Тож за “відмінні успіхи та поведінку” була нагороджена “срібним хрестом” [ДАК, ф. 244, оп. 3, спр. 31, арк. 1–3; оп. 2, спр. 30, арк. 1–6; Бакинское учебное...].

А отже, поширена інформація про те, що С. Ахундова закінчила навчальний заклад Св. Ніни із золотою медаллю [Ахундова Н. 1997, 3; Касумова 2006, 15; Агаев 2012, 114], не відповідає дійсності. Отриманий диплом за 7 класів освіти давав змогу випускникам працювати вчителькою початкових класів. Тож із 1 вересня 1910 р. Сона ханим знову навчалась – у так званому додатковому 8-му класі Бакинського жіночого навчального закладу Св. Ніни, який закінчила 1 червня 1911 року. Саме проходження цього 8-го класу (також його називали ще й “педагогічним”) давало змогу дівчатам отримати диплом “домашньої вчительки” або ж “домашньої наставниці” (якщо випускниця мала відзнаку за навчання – медаль) та почати вчителювати. Водночас після закінчення цього класу у випускниць була можливість вступати до вищих навчальних закладів, бо в такому класі учениці вивчали всі предмети в обсязі повного курсу чоловічих гімназій. В атестаті С. Ахундової вказано, що “Сона Ханум Ахундова, при відмінній поведінці, всі практичні навчальні заняття, встановлені для учениць VIII додаткового класу, виконала з відмінним успіхом”. Всі її знання з навчальних дисциплін були оцінені так: загальноосвітні дисципліни: педагогіка та дидактика – відмінно, початкове викладання російської мови, початкове викладання арифметики, природознавство – добре, гігієна – відмінно; спеціальні дисципліни: алгебра та тригонометрія – добре, арифметика – добре. А прикінцева резолюція в атестаті вказувала, що педагогічна рада навчального закладу надала С. Ахундовій “звання домашньої наставниці” [ДАК, ф. 244, оп. 3, спр. 32, арк. 1–5; оп. 2, спр. 30, арк. 1–6].

Молода дівчина Сона Ахундова мала неприховане бажання здобути вищу медичну освіту, щоб стати справжньою висококваліфікованою та дипломованою лікаркою. Однак для цього, звісно, потрібні були певні фінансові ресурси, яких ні її родина, а тим паче сама дівчина не мали. І тут про неї потурбувалася її колишня вчителька Ганіфа ханим Мелікова, яка й запропонувала С. Ахундовій рік попрацювати в її навчальному закладі (на той час вона була завідувачкою 1-ї жіночої російсько-мусульманської школи, що була першою не приватною, а державною (казенною) школою в м. Баку), так би мовити, “повчителювати, набратися досвіду, заробити грошей – і на дорогу, і на навчання” [Ахундова, Расулзаде 2003, 18–19].

Юна Сона ханим, звичайно, прийняла пропозицію своєї вчительки і наставниці, а відтоді ще й колеги. Крім того, вона також додатково давала приватні уроки та відкладала гроші на майбутнє, на навчання, “замисливши, хоч би там що, зробитися по-європейськи освіченою людиною” [Трудящиеся Нахичеванской...]. Загалом, це була звичайна практика для того часу – спочатку попрацювати і нібито й перевірити, чи не втратився запал до продовження навчання, чи не змінилися життєві орієнтири, а водночас і накопичити певні кошти.

Так минув рік. Звітуючи перед міською думою про успіхи 1911/1912 навчального року, керівниця школи характеризувала свою вчительку-працівницю так: “Сона Х. Ахундова закінчила Бакинський заклад Св. Ніни. Добре засвоїла курс педагогіки і має успіхи у викладанні арифметики та азербайджанської мови. Надзвичайно любить педагогічну справу, багатообіцяльна (перспективна. – *Авт.*) вчителька” [цит.

за: Гумбатова 2012]. Цілком можливо, що в неї були свої плани на здібну свою колишню ученицю, яка б могла достойно продовжити її справу викладання.

Та чи таким простим було завдання для дівчини з незаможної родини зібрати певну суму, хоча б на перший час, і стати до навчання у виші? Адже кошти потрібні були на внесення оплати за навчання, а також власне утримання (проживання та харчування). Невідомо, чи зарплатня вчительки-початківці давала змогу зробити за один рік наближені до цієї суми заощадження, оскільки в різних регіонах та закладах вона різнилася. Та навряд, а якщо й так, то цих заощаджень було б просто замало. Слід згадати і про “розцінки” на навчання. На той час плата за навчання на КВЖК (Київські вищі жіночі курси) становила 100–120 крб на рік, і найдорожчим було спочатку юридичне відділення. А ось коли відкрилось у 1907 р. окреме медичне відділення, то першість у ціні вже була за ним – 150 крб [Краткие сведения... 1913, 5–30]. Звільнити ж від плати за навчання, наприклад, зразкову курсистку могли лише після третього семестру. Тож найімовірніше, що Сона ханім отримала т. зв. “тагієвську стипендію” (неофіційна назва), тобто плату за її навчання вніс той же азербайджанський купець, мільйонер та меценат Гаджи Зейналабдін Тагієв [Ахундова Н. 1997, 15]. Така форма оплати навчання також використовувалася в цьому закладі, коли хтось інший (меценат) вносив певні кошти за навчання однієї або й декількох студенток. До того ж Сона була колишньою ученицею школи, яку Тагієв заснував та утримував. Можливо, переконала його оплатити навчання у вищому навчальному закладі молодій дівчині-мусульманці якраз та ж Ганіфа Асланбеківна Мелікова.

“Київський період” життя та діяльності Сони ханім Ахундової

Так чи інакше, у 1912 р. Сона Ахундова залишила рідний край і поїхала на навчання до київського вишу, бо в м. Баку, як і на всьому Кавказі, вищих навчальних закладів тоді ще не було. Зокрема, найближчими географічно були вищі жіночі курси в Тифлісі, що відкрилися в 1909 р., але вони мали лише природничий та історико-словесний факультети. До того ж, на відміну від інших ВЖК (вищі жіночі курси), вони не мали статусу навчального закладу вищої освіти. На противагу такій ситуації, ВЖК в Києві мали омріяний Соною факультет (це відділення після відкриття вже незабаром функціонувало як окремий інститут). Про такий вирішальний момент у житті молоді азербайджанки її двоюрідна онука, зокрема, писала: “...весь колектив школи на чолі з Ганіфою ханім проводжав дівчину – у нове життя” [Свет и мир...]. Тож С. Ахундова стала студенткою (як тоді називали, “слухачкою”) медичного відділення Київських вищих жіночих курсів [ДАК, ф. 244, оп. 2, спр. 30, арк. 1–6]. Дані про те, що вона була студенткою Київського університету Св. Володимира [Агаєв 2012, 114] і здобула там вищу освіту [Ахундова Н. 1997, 15; Касумова 2006, 3; Sabbarov 2011, 390], також не відповідають дійсності. Очевидно, така ситуація склалася з огляду на те, що в документі, наданому з московського вишу як посвідка (“Удостоверение”) про його закінчення та датованому 1 липня 1923 р., вказувалося “що вона прослухала в Київському, Бакинському і другому Московському Державних Університетах повний курс медичних наук” [Сімейний архів...].

І відразу, вже на першому курсі навчання на медичному відділенні Київських вищих жіночих курсів, Сона ханім Ахундова влилася у спільноту своїх земляків – студентів-азербайджанців, що вже навчалися в Києві, а згодом приєдналася і до студентського руху. А саме вона була серед тих студентів-азербайджанців (А. Талишинський, Ш. Рустамбеков, Ф. Ордубадський, Дж. Везіров, А. Алібеков), членів т. зв. “ініціативної групи”, що готувала взимку 1912 – навесні 1913 р. організаційні збори з приводу проведення всеросійського з’їзду студентів-мусульман з метою створити надалі всеросійську організацію студентів-мусульман. Перед організацією

ставилися насамперед такі завдання: об'єднання всіх студентів-мусульман імперії, їхня участь у національному та культурному русі, а також у політичному житті країни, проведення культурно-просвітницької роботи серед мусульманського студентства і надання йому матеріальної (грошової) допомоги тощо [Купчик, Дамиров 2013, 51–52].

Спроба провести організаційні збори студентів-мусульман за участі запрошених студентів-азербайджанців і казанських татар, а також представників інших тюркських народів з різних вишів імперії (Київ, Харків, Одеса, Казань, Петербург, Москва) відбулася 17 квітня 1913 р. в орендованій Соною Ахундовою кімнати квартири за адресою вул. Назарівська, 15, кв. 7. Саме про Сону Г. Ібрагімов писав: “Крім того, спеціально запрошена на збори, незважаючи на складності, курсистка кавказького походження Ахундова...” [Ібрагімов 2020, 102]. Що в цій короткій ремарці означало “незважаючи на складності”, однозначно пояснити важко. Можливо, йдеться про певну аполітичність курсисток, про яку зазначають дослідники [Драч 2011, 366–367], чи страх, адже будь-яка “політика” загрожувала здобувачам освіти виключенням із навчального закладу.

Також слід звернути увагу, що у протоколах засідань зборів “членів гуртка студентів-мусульман”, що велися з грудня 1912 р. і до самої дати проведення зборів у квітні 1913 р., прізвище Ахундової не фігурує [Купчик, Дамиров 2013, 91–110]. Однак у цих протоколах також немає й переліку прізвищ інших присутніх. Зазначалися прізвища чи імена лише тих, хто очолював засідання, виконував якісь доручення, робив доповіді чи кому надсилалися листи. Водночас складно уявити, що Сона ханим була випадковою, одноразово запрошеною учасницею ключових зборів.

На вечірньому засіданні в четвер (йому передували ранкове та денне), коли всі зібралися, збори почалися зі вступного слова А. Талишинського. Наступним виголосив промову Ш. Сафаралібеков. Потому був оголошений порядок денний, що містив вісім пунктів. Далі обрали керівництво (президію). Після цього мали бути виголошені доповіді делегатів студентських земляцтв [Купчик, Дамиров 2013, 57]. Власне й усе, бо на цьому засіданні й було перерване... У двері кімнати постукали. Сама господиня кімнати Сона ханим Ахундова негайно, без зволікань відчинила двері [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3151, арк. 303]. Отож збори були перервані співробітниками поліції та київського “охоронного відділення”, які й провели оперативне затримання студентів [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 75, арк. 4; спр. 84, арк. 91; оп. 3, спр. 32, арк. 2]. Архівні джерела свідчать, що ця нарада не була таємною, принаймні для поліції, яка ще від початку березня знала до дрібниць, що і як та коли має відбуватися на цих нелегальних зборах студентів, та розіслала відповідні циркуляри “на місця” [ЦДІАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 905, арк. 5].

І ось як розтиражували тоді місцеві газети першу інформацію про факт та “фінал” цього заходу:

Цими днями в квартирі курсістки вищих жіночих курсів Ахундової (Назар., 15) арештовано сходку мусульманів студентів київських і иногородніх вищих шкіл. На сходці було 14 душ, з них дві курсістки. З наказу п. губернатора Ахундову адміністративно арештовано на два місяці, без заміни штрафом, а решту на місяць, теж без заміни штрафом [Сходка мусульманів 1913, № 92, 2].

Тут потрібно звернути увагу і на зазначення кількості затриманих, оскільки надалі преса подаватиме різні цифри. На момент приходу поліції до будинку в кімнаті перебувало 13 осіб тих, що прийшли на засідання, 14-ю була власне сама Ахундова – господиня. Пізніше поліція затримала ще двох осіб за їхнім місцем проживання, а саме Г. Ібрагімова та Ш. Рустамбекова. Тож усього було заарештовано 16 осіб.

Та що там київська місцева преса! Звістка швидко розлетілася по всіх усюдах. Зовсім скоро (в регіональній пресі публікації датуються переважно 25–28 квітня) ця новина з'явилася й на сторінках інших імперських газет, зокрема й тих, що друкувалися як російською мовою, так і тюркськими мовами (арабським шрифтом) та виходили в регіонах, де проживало переважно мусульманське населення: “Мусульманская газета” (СПб.) [Арестъ студентовъ 1913, № 17, 3], “Южныя Вѣдомости” (Сімферополь) [Арестъ мусульманъ 1913], звичайно ж, газета “ترجمان” / Терджиман / Перекладач (Бахчисарай) [صحيفه № 92. 1913. تحريات و توقيفات], а також іще більш віддалені географічно від Києва видання: “قوياش” / Кояш / Сонце (Казань), “يولدز” / Юлдуз (Йолдиз) / Зірка (Казань), “وقت” / Вакт (Вакит) / Час (Оренбург), що передруковували цю інформацію з московських видань, наприклад з газети “Русскія Вѣдомости”. Примітно, що прізвище Сони Ахундової там не завжди згадувалося (прізвища інших узагалі ніде не публікувалися, хіба що за винятком тих, у кого проводилися додаткові обшуки в інших містах), хоча мова про неї йшла: “За телеграфними повідомленнями з Києва в московські газети: за недозволені збори поліцією в місті Києві було затримано 13 осіб мусульманських студентів і курсисток, які губернатором були заарештовані кожен на один місяць, господиня ж квартири – на два місяці” [صحيفه № 1185. 1913. داخلي خابري. مسلمان استودينتلرن حبس... 1913. № 1185. صحيفه ٢]. ЦДІАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 905, арк. 30 зв.]. Такий текст публікації, по суті, не відрізнявся від перших публікацій у київських газетах. Та, звичайно ж, завдяки публікаціям про події у квартирі “курсисти Ахундової” [Арестъ студентовъ 1913, № 17, 3], як неодноразово згадана всюди “власниця квартири” (خانه صاحبی) [صحيفه № 95. 1913. داخلي خابري. ايکي کون... 1913. № 95. صحيفه ٣] в усіх куточках імперії.

Щоправда, у частині заміток простежувалася дещо інша риторика щодо причин арешту, на відміну від публікацій у київській пресі. Наприклад, газета “Кояш” у номері за 25 квітня 1913 р. повідомляла: “Охоронне відділення виявило збори, що склалися з 10 осіб мусульман. Охоронне відділення надало цій обставині велике значення, оскільки воно вважає, що ці збори мали зв'язок із заворушеннями серед мусульман через події на Балканах” [صحيفه № 105. 1913. ر. و. كيبف – آخرانتي اتديلينيه ... 1913. № 105. صحيفه ٢]. ЦДІАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 905, арк. 30]. Майже аналогічне повідомлення було розміщене і в газеті “Юлдуз”: “Таємною поліцією виявлено збори з 15 осіб мусульман. Таємна поліція вважає, що ці збори мусульман мали стосуватися обурення через балканські події” [صحيفه № 974. 1913. داخلي خابري. كيبفن – ياسدن پاليتسه... 1913. № 974. صحيفه ٢]. ЦДІАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 905, арк. 30].

Варто зазначити і той цікавий момент, що деякі газети, наприклад “Терджиман”, коли вперше надрукували новину про арешт у Києві 15 студентів-мусульман, збори товариства яких поліція пов'язувала з можливим зв'язком з балканськими подіями, наприкінці написали: “Так чи ні?” [صحيفه № 92. 1913. تحريات و توقيفات]. Тобто можна також вважати, що така новина була зовсім неочікуваною для громадськості.

Зміст заміток не відповідав дійсному стану речей, оскільки в документах справи заарештованих, що велася поліцією, насправді немає жодних згадок про “події на Балканах”⁷, ні в припущеннях, ні тим паче в реальності. Зокрема, охоронне відділення у своєму розслідуванні намагалося пов'язати мету наради, наприклад, з ідеями “пантюркізму” та “панісламізму” з огляду, очевидно, насамперед на етнічну належність присутніх там осіб, але про вищезгадані причини все ж не йшлося.

Частина газетних публікацій стосувалася обшуків, що згодом пройшли в різних містах на квартирах студентів-мусульман: “У зв'язку з арештом у Києві нелегального з'їзду студентів-мусульман проведено обшуки в одеських студентів-мусульман, зокрема й у квартирі в заарештованого в Києві перекладача колишнього шаха Вокова (так у тексті. – *Авт.*). Результати обшуків тримаються в секреті” [Обыски 1913, № 18, 3].

Після арешту всі студенти були заграбовані в Лук'янівській в'язниці. Ще одним з негативних наслідків для них було, звичайно ж, відрахування з вищих навчальних закладів. Не стало винятком після цих подій і покарання для Сони ханім Ахундової. Вона також була виключена з Київських вищих жіночих курсів. Сона ханім більше не “курсистка” і не “слухачка”. А окрім того, у Лук'янівській в'язниці вона провела на декілька тижнів більше, ніж решта затриманих разом з нею, і була звільнена лише в середині липня 1913 року [Купчик, Дамиров 2013, 58]. Призначення терміну ув'язнення на один місяць більше для Сони ханім, найімовірніше, слід пов'язувати зі спробою проведення студентських зборів саме в її житлі, в орендованій нею кімнаті. Крім того, судячи з аналізу документів з архівних збірок, можна зробити висновок, що і протоколи проведення тих попередніх зборів та решту паперів приписали саме їй за належністю, адже ті були вилучені в її помешканні [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 3, спр. 31, 32]. Та й під час обшуку ситуація була такою, що всі намагалися “скинути” наявні в них речові докази. Зрозуміло, що всі папери поспіхом розпихали куди-небудь. У деяких із присутніх (усього “гостей” було 13 осіб) вилучено лише їхнє приватне листування та “пам'ятні книжки” (записники-блокноти. – *Авт.*). Всі ж інші папери, як зазначено в протоколі поліції, були вилучені саме в кімнаті та в речах Сони ханім:

Виявлено на підлозі в різних місцях кімнати: під столом Протокол попередньої наради сьогоднішніх зборів <...>; 2) під столом і частина під килимом порваних декілька заміток; 3) на постелі під ковдрою Павлової (курсистка, що винаймала кімнату разом з Ахундовою. – *Авт.*) десять різних заміток; 4) під ліжком п. Павлової два листи, одна замітка і конверт; 5) під ліжком п. Ахундової три замітки, що стосуються Мусульманського товариства; 6) під гардеробом зошити з чорними палітурками і дві замітки. З письмового столу взято для перегляду особисту переписку С. Ахундової: 78 листів закритих і відкритих... [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3151, арк. 304–304 зв.].

Попри те що справа розпочалася з досить гучних заяв від поліції, її хід і розслідування відбувалися порівняно “тихенько”, як і фінальний звіт. Нічого по суті обвинувачення доведено не було, справа виявилася не політичного характеру, як було спочатку розголошено громадськості. Хоча політичний складник шукали дуже ретельно та довго, бо, очевидно, дуже хотіли його там віднайти. За однією з версій, пришвидшила саме розслідування та, врешті, закриття справи промова 17 травня 1913 р. в Державній думі депутата А. А. Ахтямова (сестра якого Гульсум⁸ теж була заарештована як учасниця процесу). Про цей виступ київська газета “Рада” тоді, зокрема, написала:

Ахтямов (мусульманин) виявляє, як одзначається діяльність міністерства (внутрішніх справ. – *Авт.*) в інтересах мусульман. Міністерство взяло в останній час під підозріння й мусульманське духовенство, хоч воно й позбавлено громадсько-політичного характеру, і духовно-парафіяльні школи <...> Така ж доля спобігла й мусульманські просвітні товариства [Державна Рада... 1913, 2].

Отже, у його виступі прозвучали непрямі посилання та натяк на події в Києві, що, звичайно, не залишилось поза увагою високих чиновників. Як зазначено в архівних джерелах, у грудні 1913 р. полковник Шредель (очільник Київського губернського жандармського управління) в документі “Постанова” зазначав:

Зважаючи на те, що на цих зборах мусульманської молоді було передбачено дебатувати питання економічного і культурно-просвітницького підйому мусульманського населення, що питання політичного характеру були виключені з програми, що збори були виявлені на самому початку засідання під час виголошення головою Талишинським вітальної промови і що, нарешті, учасники зборів піддані в адміністративному порядку арешту: Ахундова на 2 місяці, а інші на один місяць, я вважав би зазначене

листування припинити без подальших наслідків для згаданих 16-ти осіб і, керуючись Положенням про Державну охорону, ПОСТАНОВИВ: надіслати зазначене листування в розпорядження Київського Губернатора [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 863, спр. 291, арк. 6].

Саме в такий спосіб місцева влада в певному розумінні визнала деякі свої прорахунки, а відтак зробила виняток у цій справі щодо її учасників. Деякі зі студентів продовжили навчання та здобули освіту, хоча зазвичай повернутись до вишів вони б уже не змогли. Або зробити це можна було лише за деякий час, зазвичай за пару років. Адже для цього була потрібна довідка з поліції “про благонадійність”. Зрозуміло, що з таким епізодом у біографії дістати позитивну характеристику було б украй проблематично чи радше неможливо. Однак, зважаючи на те, що це була все ж досить незвична справа для Києва, результат розслідування якої не дав бажаного ефекту, щодо цих студентів, очевидно, і були зроблені певні пом’якшення. Звичайно, як бачимо, не без впливу “зі сторони”.

Та Сона ханім не залишилась більше в Києві. Очевидно, родичі повернули її додому, у Баку, так би мовити, подалі від гріха. Втім, не відкидаємо і ймовірність того, що перебування у в’язниці психологічно вплинуло та пригнітило дівчину. Спочатку заарештованих привезли до чергової дільниці. Умови, у які потрапили заарештовані учасники зборів, а з ними, відповідно, і Сона ханім, Г. Ібрагімов (його заарештували пізніше, вночі, він не брав участі у зборах) описував так:

Коли я придивився, то побачив, що по обидва боки вздовж кам’яних стін на сухих дерев’яних нарах, загорнувшись у свої чорні з еполетами і жовтими гудзиками шинелі, у незручних позах, один за одним лежать наші товариші... <...> У сусідню кімнату разом з повіями, затриманими на нічних вулицях, замкнули курсистку Ахундову і нашу Гулю (Гульсум Ахтямову. – *Авт.*) [Ібрагімов 2020, 106].

Після затримання заарештовані ще декілька тижнів перебували в камерах при поліцейських відділках, а потім уже були переведені до в’язниці [Ібрагімов 2020, 109]. Зараз це Лук’янівське СІЗО, а тоді – “Київська губернська 1-го розряду тюрма”. Відповідно до тодішнього районування міста Києва та місця розташування будинку, де їх було затримано, найбільш очевидно, що першим казенним “прихистком” для тюркських студентів-арештантів стала Бульварна поліцейська дільниця в кінці вулиці Жилянської.

Хто саме з родичів приїздив до Сони Ахундової – невідомо, і чи приїздив узагалі. Достеменною відповіді ми не знаємо, клопотань про її особу до тюремного начальства під час її перебування у в’язниці, як це робили батьки чи інші родичі решти затриманих, також не зафіксовано.

Цей життєвий досвід прогресивної діяльності тюркської молоді, звичайно, вплинув на їхній світогляд, політичні орієнтири та соціально-побутову поведінку в майбутньому. Долі учасників та причетних до тих зборів осіб, як і загалом студентського руху студентів-мусульман Києва, склалися по-різному. А двоє з цієї когорти згодом стали відомими письменниками. Такими сучасниками, які згадали про буття та досвід діяльності студентів-мусульман у Києві на початку ХХ ст. на сторінках своїх творів, були Галімджан Ібрагімов (татар. Галимжан Гирфан улы Ибраһим, 1887–1938) та Юсіф Везіров (азерб. Yusif Vəzir Cəmənəzəminli, 1887–1943). Звичайно, що в їхніх творах знайшлося місце і згадкам про Сону ханім. У книзі Г. Ібрагімова “З історії руху татарського студентства. Короткі спогади” [Ібрагімов 2020] не так багато рядків про Сону, втім, вони доповнюють картину ситуації, що сталася з дівчиною. Порівняно більше про неї згадується в іншому творі. На нашу думку, Сона Ахундова стала ще й прообразом однієї з героїнь роману Ю. Везірова “Студенти” [Чемеземінлі 2022]. Втім, вважається, що цей твір є більше літературно-художнім, аніж історичним, а отже, не варто проводити прямі паралелі між героями

Мал. 3. Вул. Назарівська, буд. 15. Сучасний вигляд, квітень 2024 р. Фото О. Р. Купчика

роману та реальними особами. Проте одна з героїнь має аж надто реалістичний прообраз, хоча й названа іншим ім'ям – Фатьма.

«– Ходімо до “дочки націй”. <...> Вони вирушили до “Будинку націй”» [Чеменземінлі 2022, 96].

Слід нагадати, що київська адреса Сони Ахундової – це будинок № 15 на вул. Назарівській (інколи вживається назва Назарієвська) (мал. 3). Вулиця пролягала (як і зараз) попід університетським ботанічним садом, точніше, будинки розташовані лише з одного боку вулиці і мають непарну нумерацію. А парна сторона вулиці – це вже територія Ботсаду ім. акад. О. В. Фоміна (сучасна назва. – *Авт.*). Там у будинку, у квартирі № 7, що розміщувалася на четвертому поверсі, Ахундова винаймала кімнату зі ще однією курсисткою – Наталією Василівною Павловою [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3151, арк. 304]. Цей факт свідчить дещо і про економічне становище са-

мої Сони. Оренда кімнати на двох, на верхньому поверсі, це була ознака не скрутного чи сутужного становища, але досить економного способу життя курсистки. Будинок № 15 – це був класичний прибутковий будинок, тобто його власник здавав квартири в оренду. Орендарем квартири № 7, тобто господарем усього помешкання, був Дмитро Мануїлович фон-Мевес [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3151, арк. 303]. Він був антрепренером, тобто винаймав театри, мав театральну трупу, керував вибором репертуару акторів цієї трупи. Станом на 1913 р. у київських газетах на першій сторінці постійно зустрічається оголошення “Театр Городського Народнього Дому. Російська драма дирекція Д. М. Фон-Мевес” [Театр Городського... 1913, № 52, 1].

Але повернімося до образу Сони-Фатьми:

Фатьма ханим приїхала до Києва рік тому, вступила на медичний факультет вишу. Її поява в Києві стала небаченою подією для студентів-мусульман; до неї тут не було жодної студентки-мусульманки, тому її всі дуже поважали. Про її приїзд першим довідався Рустамбек, він же першим знайшов її і познайомився [Чеменземінлі 2022, 96].

Товариші часом жартували з Рустамбека, вважаючи його закоханим у неї. На всі їхні закиди та дружні підсміювання літературний герой відповідав: “Правда, я опікуюсь нею, але це мій борг. Про кого ж піклуватися як не про неї? У Росії (Російській імперії. – *Авт.*) на тринадцять мільйонів тюрків дві-три освічені тюркські дівчини. Вся надія на них. А надію варто любити, плекати...” [Чеменземінлі 2022, 96–97].

Ось у цьому факті, що постає з вищенаведеної цитати, і міститься певна гіпербола. Справді, студентка-азербайджанка була одна – Сона ханим Ахундова, і це беззаперечний факт. А ось у тюркському, мусульманському середовищі студентів Києва,

як і серед заарештованих разом із Соною студентів, була ще одна дівчина-студентка – татарка з м. Уфі Гульсум Абуссугудівна Ахтямова. А тому автор спогадів про цей період життя тюркської молоді м. Києва, татарський письменник Г. Ібрагімов називав її саме “наша Гуля” [Ібрагімов 2020, 106]. А з’явилася вона в Києві десь у той же період часу (радіше дещо трохи раніше), що й Сона ханім. Крім того, Г. Ахтямова також навчалася на КВЖК [ДАК, ф. 244, оп. 1, т. 2, арк. 9 зв.]. Ще ж одне джерело вказує, що насправді тюркських дівчат було троє. Зокрема, в одному з листів приватного характеру (датований листопадом 1912 р.), вилучених поліцією в ще одного учасника наради Абульфата Насирбекова, згадується, що в Києві “Татарок⁹ у нас тут три курсистки” [ЦДІАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 905, арк. 24].

Втім, це єдине, що не збігається у викладеному фактажі тексту щодо прообразу героїні в зазначеній частині роману, не враховуючи, звичайно, імені, а також її подальшої долі, змалюваної автором твору¹⁰.

Також автор роману (сам він дуже нагадує героя твору Рустамбека, передовсім своїми філософсько-світоглядними поглядами та роздумами над реаліями повсякдення та майбутнім, а також ідеологічними та політичними переконаннями), змалюючи образ “невідомої” нам Фатьми, наводить її словесний портрет, який ми можемо порівняти з фотографіями Сони ханім Ахундової того періоду (мал. 4) і наочно переконатися, хто ж саме став прообразом його літературної героїні:

“Дочка нації” була невисокою, трохи повненькою усміхненою дівчиною. Коли вона щось розповідала, її щокі червоніли, на губах з’являлася соромлива усмішка. І у ставленні її було стільки щирості й безпосередності, що, здавалося, перед тобою не доросла дівчина-студентка, а сором’язлива дитина.

І цього разу Фатьма ханім зустріла студентів повсякчасною посмішкою [Чеменземінлі 2022, 97].

Варто зазначити, мабуть, ще одну особливість книги “Студенти” авторства Юсіфа Везіра Чеменземінлі. Роман був написаний фактично в той час, коли відбувалися ці події, і відразу після них, а за декілька років ще дописаний і вже потому виданий у середині 1930-х рр. Однак українському читачеві цей твір був маловідомим. Чи пак добре відомим за назвою, але недоступним за змістом, бо написаний був рідною мовою автора – азербайджанською, оскільки перший, до того ж скорочений, переклад (журнальний варіант) роману з азербайджанської мови, і то на російську, був надрукований у журналі “Літературный Азербайджан” лише у 2019 році [Чеменземінлі 2019а; 2019б]. Та вже тепер маємо повний переклад роману українською мовою, що був презентований у Києві на початку лютого 2022 року [В Університеті... 2022; Чеменземінлі 2022].

Україна у професійному становленні С. Ахундової як лікарки-офтальмологині

Після подій, що відбулися в Києві у квітні – липні 1913 року в середовищі тюркських студентів, Сона Ахундова (мал. 5), як викладено вище, вимушено повернулася до Баку [Агаєв 2012, 114], де жила за рахунок приватних уроків.

Як і про гімназію, задокументованих самою С. Ахундовою відомостей про події, що сталися в її житті під час перебування в Києві, чи розповідей про це майже не

Мал. 4. Сона ханім Ахундова в молоді роки.
Фото з фондів ДАК

Мал. 5. Сона ханим Ахундова.
Фото – Сімейний архів Т. А.

виявлено. Втім, деякі ранні публікації про неї все ж згадують про ці події, адже факт перебування у в'язниці приховати було фактично неможливо. Зокрема, у газетній публікації-зверненні до виборців за 1946 р. зазначено: «Активна участь у суспільно-політичному житті студентства як члена бюро “Закавказького земляцтва” призвела до того <...> заарештували і, після звільнення з тюрми, виключили з Вищих жіночих курсів» [Трудящиеся Нахичеванской... 1946]. Ще один документ¹¹ (без дати, але, очевидно, кінця 1970-х рр.), укладений та підписаний самою С. Ахундовою-Багірбековою, зафіксував: “...а також була активною учасницею революційного руху, у результаті якого я була заарештована разом із 16 студентами і виключена з природничого факультету Вищих жіночих курсів” [Сімейний архів...].

Крім того, примітно, що дорадянський період її життя не згадується (лише як факт: “революційна діяльність, арешт, виключення”) і в спогадах родичів про Сону ханим. Хоча водночас самі ж родинні спогади містять дуже багато цікавих фактів про її біографію, професію, характер, людські якості. А отже, складається враження про цілком свідоме замовчування окремих епізодів минулого власне самою Соною ханим та старшими членами родини.

Через деякий час С. Ахундова таки поїхала до Києва, щоб поновитися на навчання на Київських вищих жіночих курсах. Тут на неї чекала відмова від керівництва закладу [Свет и мир...]. За непідтверженою інформацією, Сона ханим змогла продовжити свою освіту на медичному факультеті Бакинського університету, створеного в 1919 р. Цей факт, що вона навчалася в Баку, зазначено і в посвідці, наданій московським вишем, про що вже було згадано нами вище. Втім, Сона ханим нібито зовсім скоро перевелася на медичний факультет Другого Московського державного університету¹², який закінчила в липні 1923 р. У документі, виданому С. Ахундовій, було вказано, що їй “надається звання лікаря і <...> право самостійної лікарської діяльності” [Сімейний архів...]. Варто зазначити, що цей університет був створений у 1918 р. і діяв до 1930 року на базі Московських вищих жіночих курсів. Тож ще одна особова справа за номером 1917 студентки “С. Х. Ахундової” зберігається в московському архіві [ЦГАМ, ф. Р-714, оп. 3, арк. 28 зв.].

Отже, з того ж таки 1923 р. С. Ахундова розпочала свій трудовий шлях у медицині (мал. 6). А починався він з посади ординатора очної клініки Бакинського державного університету при Центральній очній лікарні [Касумова 2006]. Так вона стала другою жінкою лікаркою-офтальмологом у Баку¹³.

А через рік Сона ханим Ахундова вийшла заміж за Агабека Багірбекова (з того часу в офіційних документах вона використовувала подвійне прізвище – Ахундова-Багірбекова), який у 1910-х роках також навчався в Києві – на юридичному факультеті Університету Св. Володимира. З часом він перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету. Але познайомилися Сона та Агабек власне в Києві ще під час навчання. У Баку А. Багірбеков працював юристом. “Взаємини в сім’ї Багірбекових-Ахундових будувались на великій повазі членів родини одне до одного...” –

Мал. 6. Сона ханим Ахундова. 1923 р. Фото – Сімейний архів Т. А.

так описувала їхні стосунки двоюрідна онука Сони ханім Тамілла Ахундова [Ахундова, Расулзаде 2003, 32–33, 35]. У довіднику “Весь Баку” на 1927 р. (а відповідно, укладався він наприкінці 1926 р.) “Ахундова Сона Ханум” внесена до списку лікарів міста як окуліст. Також зазначено, що мешкала вона разом із чоловіком на вул. 9 Січня (колишня вул. Молоканська. – *Авт.*), буд. 63, кв. 37 [Весь Баку... 1926, 269, 44].

У 1927 році Народний комісаріат охорони здоров'я АЗРСР відрядив С. Ахундову до міста Гянджі працювати на посаді завідувачки офтальмологічного відділення міської лікарні. На початку 1929 р. вона повернулася в Баку, де працювала ординаторкою в Центральній офтальмологічній лікарні. Часто перебувала у відрядженнях, пов'язаних з епідеміями трахоми [Агаєв 2012, 114; Ахундова, Расулзаде 2003, 45–46].

А потому, коли перші труднощі професійної діяльності Сона ханім успішно пододала, прийшла нова хвиля життєвих випробувань. На рак легень захворів її чоловік (1937). За якийсь час, під час розгулу “сталінських репресій” був заарештований її старший брат – Ага Абдул Халиг огли Ахундов (1882–1949). Він працював інженером, мав гарну освіту (закінчив Київський політехнічний інститут та Львівський інститут (Бельгія)), і от його оголосили “ворогом народу”. Звичайно, родина та близькі родичі підтримували Соню ханім у ті складні для неї роки. А вона повністю занурилася в роботу, що рятувала її від болісних переживань. Обіймала С. Ахундова на той час досить відповідальну посаду, оскільки з 1938 року була призначена завідувачкою хірургічного відділення Центральної очної лікарні [Касумова 2006, 3].

І знову з Україною не рветься зв'язок, вона повертається – знову навчатися, хоча й уже в іншому статусі та за інших обставин. З Україною Соню ханім Ахундову (мал. 7) і далі пов'язувала професійна діяльність. Зокрема, майже три місяці, з 4 квітня до 19 червня 1940 року, вона стажувалась на курсах в Українському інституті експериментальної офтальмології (м. Одеса) [Сімейний архів...]. Там під керівництвом академіка В. П. Філатова вивчала та вдосконалювала методику пересадки рогівки і лікування хвороб очей передовими методами, а саме тканинною терапією¹⁴ та кератопластиком¹⁵. Після закінчення курсів до Бакинського відділу охорони здоров'я було надіслано офіційного листа від академіка В. П. Філатова, де той констатував, що лікарка С. А. Ахундова-Багірбекова “після приїзду на місце може займатися питаннями пересадки рогівки. Інститут прохає приділити <...> в її нових роботах максимальну увагу, як щодо постачання інструментарієм...” [Сімейний архів...].

Мал. 7. Колектив лікарів з академіком В. Філатовим. Фото – Сімейний архів Т. А.

Мал. 8. Сона ханим Ахундова.
Фото – Сімейний архів Т. А.

Так С. Ахундова стала першим на Південному Кавказі офтальмологом, що здійснив операцію методом кератопластики. Наставництво “бога офтальмології”, як називали академіка В. П. Філатова, над С. Ахундовою не лише продовжилось, а й переросло в професійне спілкування та співробітництво. Азербайджанців, які приїздили до академіка в Одесу, той без роздумів завертав додому і відразу направляв для лікування до Сони ханим. За високі досягнення в галузі очної хірургії С. Ахундову, як одну з найкращих учениць академіка, ще за життя назвали “Філатов Азербайджану” [Свет и мир...].

Під час Німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) Баку залишалось далеким глибоким тилом, у шпиталі якого направляли поранених. У хірургічному відділенні Центральної очної лікарні, що очолювала С. Ахундова, лікарі рятували зір солдатам [Керимова 2008, 47].

Окрім медичної практики, С. Ахундова (мал. 8) успішно займалась науковою діяльністю. У 1947 році захистила кандидатську дисертацію “Тканинна терапія в офтальмології”, а в 1952 році – докторську дисертацію на тему “Пересадка рогівки гомогенними і гетерогенними тканинами”. І від 1949 р. вона доцент, а в 1952 р. – професор, головний офтальмолог республіки. Є авторкою понад 70 наукових публікацій.

А ще як знана особа, перебуваючи на вагомих посадах, Сона ханим Ахундова була депутатом, що було характерним явищем для того часу. Після вступу до партії у травні 1945 р., вже в наступному 1946 р., Сону ханим Ахундову обрали депутатом Верховної Ради СРСР від Нахичеванського виборчого округу [Ахундова, Расулзаде 2003, 112].

У кулуарах Верховної Ради в С. Ахундової зав’язалися тісні робочі стосунки з іншим відомим азербайджанським лікарем, доктором медичних наук і професором, тодішнім першим секретарем Дагестанського обкому ВКП(б) Азізом Алієвим, обраним депутатом Верховної Ради СРСР від Дагестану¹⁶ [Ахундова, Расулзаде 2003, 112–113].

За свою довгу трудову діяльність Сона ханим Ахундова була відзначена різними державними нагородами та почесними званнями високого рівня. Померла С. Ахундова 27 січня 1982 р., похована в Баку.

Висновки

Отже, життя і діяльність видатної азербайджанської офтальмологині професорки Сони ханим Ахундової були тісно пов’язані з Україною в різні періоди її життя. Її вибір навчального закладу та вступ у 1912 році на навчання на медичне відділення Київських вищих жіночих курсів не були випадковими. До цього її привели мрія про професію та гарні знання. До того ж тут, у Київському політехнічному інституті, раніше навчався її старший брат Ага Ахундов. Та й загалом у Києві в той час навчалася значна кількість тюркських студентів.

Під час навчання на КВЖК С. Ахундова приєдналась до культурно-політичної (а для того часу – по суті, революційної) діяльності студентів-мусульман, які тоді навчалися в Києві. Ця група студентів ініціювала створення всеросійської організації студентів-мусульман. Для цього до Києва були запрошені представники студентів-мусульман інших вишів країни. Близько пів року йшла підготовка до проведення підготовчого засідання з’їзду. Воно розпочалося ввечері 17 квітня 1913 р. в орендованій Соною ханим кімнаті за адресою вул. Назарівська, буд. 15,

кв. 7. Всі студенти-учасники засідання були заарештовані та покарані адміністративним арештом, виключені зі своїх вишів. Найдовше тюремне ув'язнення, призначене С. Ахундовій, слід пояснювати тим, що засідання студентського оргкомітету проходило в орендованій нею квартирі і всі компрометаційні папери поліція знайшла саме там. Пізніше керівництво КВЖК відмовило С. Ахундовій у поновленні на навчання. Вона завершила своє навчання вже значно пізніше – у радянський час.

Зв'язки С. Ахундової з Україною відновилися в 1940 році, коли вона проходила стажування в Українському інституті експериментальної офтальмології, що розташований в Одесі. Там її керівником був видатний офтальмолог академік В. П. Філатов. Після повернення з цього стажування С. Ахундова вперше на Південному Кавказі здійснила пересадку роговki ока шляхом кератопластики. Тож не випадково за її таланти, втілені у професійність, Сону ханім називали “Філатов Азербайджану”. Також вона з доповідями виступала на наукових конференціях з офтальмології, що відбувалися в Харкові та Одесі.

Її біографія, власне, увібрала в себе набір чинників, що мали вплив на життя молододі дівчини, яка наполегливо долала шлях до професії і втілення власного бачення майбутнього. Втім, життя ніби виявилось розділеним на дві епохи, про одну з яких вона воліла ніколи не згадувати.

Знаменно, що “мовчазний свідок” громадсько-політичної діяльності курсистки Сони ханім Ахундової та її однодумців-студентів, а саме будинок під номером 15 на вул. Назарівській, зберігся до наших днів. І питання встановлення на ньому пам'ятної дошки залишається відкритим.

---

¹ Автори вдячні двоюрідній онуці Сони-ханім Ахундової – відомій азербайджанській поетесі Таміллі Ахундовій за надані матеріали, що зберігаються в її власному сімейному архіві. Покликання на документи та матеріали із зазначеного сімейного архіву, що були використані при підготовці статті, далі в тексті будуть позначені як “Сімейний архів Т. А.”. Зауважимо, що деякі з документів є копіями, оскільки їхні оригінали зберігаються в Національному музеї історії Азербайджану.

Крім того, Тамілла Ахундова має власний сайт «Арт-Ложа “Т”» (Art-Loja “T”: <https://art-loja-t.ucoz.com/faq> (дата звернення: 17.05.2024)), де, окрім її власного творчо-поетичного доробку, також розміщена в електронному вигляді і її книга (у співавторстві з Н. Расулзаде) про С. Ахундову.

² РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія.

³ Ім'я наведене відповідно до транслітерації власного імені з російської мови: “Сона Ханума Ага-Абдуль Халигъ кизы”, що було записане як умовно “дзеркальний переклад” у копії свідоцтва про народження поряд з текстом азербайджанською мовою арабським алфавітом насх.

Переклад (транслітерація) імен з арабського шрифту на російську мову в документах міг містити помилки/неточності в записі літер “и/ы”, “к/г”, “ь/ъ” тощо. Особисті дані з копій метричних свідоцтв, могли потім, відповідно, так писатися і в інших документах. Навіть, наприклад, у виписці з метричного запису старшого брата (Ага, 1882 р. н.) Сони ханім Ахундової вказано, що “Отец новорожденного Абдуль Халыкъ Мешади Абдулла оглы” [ДАК, ф. 18, оп. 1 л, спр. 162 “Ахундов Ага-Абдул-Халык-оглы”, 1902 р., арк. 14]. А відтак, і в свідоцтві Сони ханім ім'я її батька мало б писатися, скоріше за все, як “Ага Абдуль-Халыгъ” чи “Ага Абдуль-Халыкъ”. Втім, такі різнописання були поширеним явищем для того часу.

Крім того, варто звернути увагу, що ім'я містить складник “Ханума”, що в цьому разі виступає як безпосередній складник власного імені. Тому в документах С. Ахундової російською мовою його писали з великої літери як ім'я та навіть скорочували, зберігаючи в ініціалах.

Проте запис арабськими літерами основного власного імені “صونا خانم” свідчить, що воно було викривлене в російському варіанті перекладу, оскільки має читатися і, відповідно, писатися “Sona hanım” (азерб.) чи “Сона ханім” (укр.) / “Сона ханым” (рос.).

Саме слово “ханім”, або “ханум”, означає “пані; дама; красуня” – це ввічливе звертання до жінки, поширене в тюркських народів. Але, на відміну від звичного для нас використання таких звертань, ставиться не перед ім'ям, а після нього.

Водночас також може вживатися і як ім'я. Як було в цьому разі – однозначно сказати неможливо, адже в арабському алфавіті немає “великих букв”. Орієнтуючись за джерелами та літературою, зазначимо, що варіант “Сона Ханума” властивий для документів періоду до 1917 р. Документи радянського періоду іменують її “Сона Ханум”, “Сона”, “Сона ханум”. У літературі сучасного періоду вона “Сона”, “Сона ханім”, “Sona Əbdül qızı Axundova-Vağrəyova”. Тому найбільш імовірно, що її особове ім'я все ж таки було односкладове – Сона, і “ханім” мало б писатися з малої літери.

⁴ Словник написаний азербайджанською мовою (та російською) на основі кириличного алфавіту, який використовувався з 1940 р. до 1991/2001 рр.

⁵ А також: *азерб.* tibbi – “лікарський”; təbiət – “природа”; *тур.* tabip(-bi) – “лікар”; tabiat(-ti) – “природа, натура”.

⁶ У коментарях [Cabbarov 2011, 385] щодо вказаного факту автори зазначеної монографії пояснюють, що невідомо, яка саме Сона Ахундова закінчила цього року школу, оскільки там навчалася дві учениці з однаковими іменами та прізвищами: Сона Ахундова (в заміжжі Багірбекова) (1893–1982) та Сона Ахундова (в заміжжі Караєва / Гараєва) (1897–1971) [Cabbarov 2011, 390]. Зважаючи на роки народження обох згаданих осіб, все ж ми схилиємося до думки, що це була таки “наша” Сона. Оскільки друга С. Ахундова була трохи молодша і, відповідно, ще не могла бути випускницею на той час. Крім того, у цій же книзі міститься ще один документ (звіт за 1909 р.) [Cabbarov 2011, 306], де знову згадана Сона Ахундова, і це вже очевидно, що йдеться про “другу” Сону – Ахундову-Гараєву.

⁷ Очевидно, йшлося про Першу Балканську війну (1912–1913).

⁸ Умма Гультум Абуссугудівна Ахтямова (13 травня 1889 – ?) народилася в м. Уфі. Батько – Абуссугуд Ахтямов, депутат I Державної думи від Уфимської губернії. Брати: Ібніямін Абуссугудович – присяжний повірений, депутат IV Держдуми та Ібрагім Абуссугудович – адвокат, державний діяч. (У Вікіпедії як їхня сестра не зазначена). Одружена з Фірузом бекком Ордубадським. У 1920–1930-ті рр. проживала в м. Баку.

⁹ Тут, очевидно, так названо всіх тюркських дівчат, адже в той час азербайджанців також іменували “татарами” або “кавказькими татарами”.

¹⁰ Зазначимо, що деяка частина епізодів роману також перегукується і з фактами біографії Гультум Ахтямової. Тож можемо припустити, що автор подає читачеві збірний художньо-літературний образ освіченої тюркської дівчини.

¹¹ Документ надрукований на друкарській машинці і має заголовок “Награждения заслуженного деятеля наук, доктора мед. наук, профессора Ахундовой-Багирбековой Сона ханум и некоторые биографические данные”.

¹² У зв'язку із закінченням медичного факультету Другого Московського державного університету й атестацією як лікаря С. Ахундова у квітні 1923 р. зверталася в Київ із проханням надати їй особову справу. У результаті, очевидно, “Дело” було переслане, про що свідчить штампель “Выбыло” навпроти запису особової справи студентки Київських вищих жіночих курсів С. Ахундової в реєстрі опису фонду КВЖК в Державному архіві міста Києва. Втім, однозначно стверджувати, коли саме і внаслідок чого з'явилася там ця позначка, наразі неможливо.

¹³ Першою була також Сона ханім – Сона ханім Ібрагім кизи Веліхан (1883–1982). Професор Сона ханім Веліхан також пов'язана з Україною своїм місцем народження та ранніми роками життя, бо народилася та навчалася в Харкові [Алієва 2017, 19].

¹⁴ Тканинна терапія – це лікування хвороби тканинами людського організму.

¹⁵ Кератопластика – це хірургічна операція на рогівці ока, спрямована на відновлення її форми та функцій.

¹⁶ Алієв Азіз Мамедкерім оглу (1897–1962) – радянський державний та партійний діяч. Дід президента Азербайджанської Республіки Ільхама Алієва.

ЛІТЕРАТУРА

Агаєв Ф. Развитие офтальмологии в Азербайджане в первой половине XX века (1900–1940 гг.) // *Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi* – 2012. Вак1, 2012.

Алієва Э. Первая азербайджанка – профессор медицины // *Каспий*, 2017, 25 ноября.

Арестъ мусульманъ // **Южныя Вѣдомости**, 1913, 22 апреля. URL: <http://starosti.ru/archive.php?m=5&y=1913> (дата звернення: 17.05.2024).

Арестъ студентовъ // **Мусульманская газета**, 1913, № 17, 28 апреля (воскресенье).

Ахундова Н. Созвездие профессоров из рода Ахундовых // **Ежедневные новости**, 1997, № 27 (92), 11 июля (пятница).

Ахундова Т., Расулзаде Н. “Свет и мир Вам...”. Мозаика жизни знаменитого врача-офтальмолога Сони-ханум Ахундовой-Багирбековой. Баку, 2003.

Бакинское учебное заведение Св. Нины – учительский и надзирательный состав, ученики // **Сайт “Наш Баку”**. URL: <https://ourbaku.com/index.php/> (дата звернення: 17.05.2024).

Брильов Д. В. Реформаторські ідеї в середовищі мусульманського студентства початку ХХ століття: таємний з’їзд 1913 р. в Києві // **Схід**, 2018, № 1.

В Університеті відкрито культурний осередок Азербайджану // **Київський національний університет імені Тараса Шевченка**. 05.02.2022. URL: <http://www.univ.kiev.ua/news/12086> (дата звернення: 17.05.2024).

Весь Баку: городская справочная и адресная книга на 1927 год / сост. Ал. Ходаков. 1-е изд. Баку, 1926.

Гумбатова Т. К истории русско-мусульманских женских учебных заведений Баку // **Проза.ру**. 2012. URL: <https://proza.ru/2012/04/23/2091> (дата звернення: 17.05.2024).

Державна Рада. (Засідання 17 мая) // **Рада**, 1913, № 115 (неділя, 19 травня).

Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 18, оп. 1 л, спр. 162. 1902 р. 15 арк.; ф. 244, оп. 2, т. 3, спр. 30, 6 арк.; оп. 10, спр. 12. 1915 р. 7 арк.

Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Дис. ... док. іст. наук. Черкаси, 2011.

Ібрагімов Г. **3 історії руху татарського студентства. Короткі спогади** / Вступ. ст., перекл. зі старотатар., комент. та примітки Д. С. Брильової та Д. В. Брильова. Київ, 2020.

Касумова Е. Ее называли азербайджанским Филатовым // **Азербайджанские известия**, 2006, № 182 (684), 30 сентября (суббота).

Керимова Т. С. Научная интеллигенция Азербайджана в годы войны 1941–1945 гг. // **Azərbaycan 1941–1945-ci illər müharibəsində: (Məqalələr toplusu)**. Bakı, 2008.

Кобченко К. Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // **Українознавчий альманах**. Вип. 5. 2011.

Краткие сведения о Медицинском отделении при Высших женских курсах в г. Киеве за первые шесть лет его существования. 1907–1/5–1913–16/6. Киев, 1913, VIII.

Купчик О. Нові відомості з життя та діяльності Сони-ханум Ахундової (1893–1982) // **Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського)**: матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2016.

Купчик О. “Азербайджанці Києва” як перспективний екскурсійний маршрут міста // **Історико-культурний туризм: український та світовий досвід**. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (Київ, 5 квітня 2019 р.). Київ, 2019.

Купчик О. Р., Дамиров А. У. **Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900–1917 гг.)**. Киев, 2013.

Мөхəммəдова Г. Киев вакыйгасы // **Казан утлары**, 1972, № 8.

Новый способ пересадки роговицы // **Бакинский рабочий**, 1951, 2 июня. URL: <https://br.az/society/20170602101501637.html> (дата звернення: 17.05.2024).

Обыски // **Мусульманская газета**, 1913, № 18, 25 мая (суббота).

Основатели и выдающиеся деятели Азербайджанского НИИ глазных болезней имени акад. З. Алиевой. URL: <https://web.archive.org/web/20160304113739/http://www.eye.az/?page=3> (дата звернення: 17.05.2024).

Офтальмология в Баку // **Сайт “Наш Баку”**. URL: https://ourbaku.com/index.php/Офтальмология_в_Баку (дата звернення: 17.05.2024).

Свет и мир Вам... Мозаика жизни знаменитого врача-офтальмолога Сони-ханум Ахундовой // **Арт Ложа “Т”**. Персональный сайт Тамиллы Ахундовой. URL: http://artloja.blogspot.com/p/blog-page_4420.html (дата звернення: 17.05.2024).

Сімейний архів Тамілли Ахундової.

Сходка мусульманів // **Рада**, 1913, № 92, 23 квітня (вівторок).

Театр Городського Народнього Дому... // **Рада**, 1913, № 52, 3 марта (15 березня) (неділя).

Трудящиеся Нахичеванской АССР! Голосуйте за верную дочь Родины Сона-Ханум Ахундову-Багирбекову! Советский врач (письмо избирателям Нахичеванского избирательного округа) // **Вышка**, 1946, 24 января (четверг).

Центральный державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Ф. 274, оп. 1, т. 2, спр. 3151, част. I. 18 квітня 1913 р. – 18 листопада 1913 р. 340 арк.

ЦДАК України. Ф. 274, оп. 1, т. 2, спр. 3151а, част. II. 18 квітня 1913 р. – 18 листопада 1913 р. 338 арк.

ЦДАК України. Ф. 274, оп. 3, спр. 31. 14 квітня 1913 р. 3 арк.

ЦДАК України. Ф. 274, оп. 3, спр. 32. 17 квітня 1913 р. 5 арк.

ЦДАК України. Ф. 274, оп. 4, спр. 75. 1913 р. 5 арк.

ЦДАК України. Ф. 274, оп. 4, спр. 84. 31 березня 1913 р. – 11 червня 1914 р. 231 арк.

ЦДАК України. Ф. 442, оп. 1, спр. 905. 19 березня 1913 р. – 15 листопада 1913 р. 46 арк.

ЦДАК України. Ф. 442, оп. 863, спр. 291. 6 грудня 1913 г. 9 арк.

Центральный государственный архив г. Москвы (ЦГАМ). Ф. Р-714, оп. 3, спр. 1917 “Ахундова С. Х.” [за описом]. URL: <https://cgamos.ru/upload/iblock/b99/02-0714-0003-00.pdf>. (дата звернення: 17.05.2024).

Чемземинли Ю. В. Студенты. Роман. Книга первая / Перевод Азера Мустафазаде // **Литературный Азербайджан**, 2019а, № 3.

Чемземинли Ю. В. Студенты. Роман. Книга вторая. В 1917 году / Перевод Азера Мустафазаде // **Литературный Азербайджан**, 2019б, № 4.

Чемземинли Ю. В. Студенти (роман). Київ – Кам’янець-Подільський, 2022.

Azərbaycan qadını ensiklopediyası. Bir cildə / “Azerbaycan Milli Ensiklopediyası”. Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi. Bakı, 2002.

Cabbarov F. H. Z. A. Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən. Bakı, 2011.

تحریرات و توقیفات // ترجمان. ۲۴ اپریل ۱۹۱۳. № 92. صحیفہ ۲.

داخلی خبرلر. ایکی کون... // ترجمان. ۲۷ اپریل ۱۹۱۳. № 95. صحیفہ ۳.

داخلی خبرلر. کییفدن – یاشرن پالیئسه ... // یولدن. ۱۹۱۳ سنه ۲۵ اپریل ۹74. №. صحیفہ ۲.

داخلی خبرلر. مسلمان استودینتلرن حبس // وقت. ۱۹۱۳ سنه ۲۶ اپریل 1185. №. صحیفہ ۲.

ر. و. کییف – آخراننی آتدیلبنییه ... // قویاش. ۱۹۱۳ یل ۲۵ اپریل 105. №. صحیفہ ۲.

REFERENCES

Aghayev F. (2012), “Razvitiye oftal’mologii v Azerbaydzhane v pervoy polovine XX veka (1900–1940 gg.)”, in *Milli Azərbaycan Tarihi Muzeyi – 2012*, Elm, Bakı, pp. 108–118. (In Azerbaijani, in Russian).

Aliyeva E. (2017), “Pervaya azerbaydzhanka – professor meditsiny”, *Kaspiy*, November 25. (In Russian).

“Arest musul’man” (1913), *Yuzhnye vedomosti*, April 22, available at: <http://starosti.ru/archive.php?m=5&y=1913> (accessed May 17, 2024). (In Russian).

“Arest studentov” (1913), *Musul’anskaya gazeta*, No. 17, April 28, p. 3. (In Russian).

Akhundova N. (1997), “Sozvezdiye professorov iz roda Akhundovykh”, *Ezhednevnyye Novosti*, No. 27 (92), July 11, pp. 14–15. (In Russian).

Akhundova T. and Rasulzade N. (2003), “Svet i mir Vam...”. *Mozaika zhizni znamenitogo vracha-oftal’mologa Sony-khanum Akhundovoy-Bagirbekovoy*, Adilogly, Baku. (In Russian).

“Bakinskoye uchebnoye zavedeniye Sv. Niny – uchitel’skiy i nadziratel’nyy sostav, ucheniki”, in *Sayt “Nash Baku”*, available at: <https://ourbaku.com/index.php/> (accessed May 17, 2024). (In Russian).

Brylov D. V. (2018), “Reformatorski idey v seredovyschchi musulmanskohe studentstva pochatku XX stolittia: taiemnyi zizd 1913 r. v Kyievi”, *Shid*, No. 1, pp. 40–43. (In Ukrainian).

“V Universyteti vidkryto kulturnyi osередok Azerbaidzhanu” (2022), in *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka*, February 05, available at: <http://www.univ.kiev.ua/news/12086> (accessed May 17, 2024). (In Ukrainian).

Ves’ Baku: gorodskaya spravochnaya i adresnaya kniga na 1927 god (1926), Compl. by Al. Khodakov, 1st Ed., Bakinskiy rabochiy, Baku. (In Russian).

Gumbatova T. (2012), “K istorii rusko-musul’manskiikh zhenskikh uchebnykh zavedeniy Baku”, in *Proza.ru*, available at: <https://proza.ru/2012/04/23/2091> (accessed May 17, 2024). (In Russian).

“Derzhavna Rada. (Zasidannia 17 maya)” (1913), *Rada*, No. 115, May 19, p. 2. (In Ukrainian).

Derzhavnyy arhiv m. Kyeyva (DAK) [State Archives in the City of Kyiv], Fund 18, Inventory 1 L, File 162, 1902 r., 15 sheets; Fund 244, Inventory 2, Vol. 3, File 30, 6 sheets; Inventory 10, File 12, 1915 r., 7 sheets. (In Russian).

Drach O. O. (2011), *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia*, Dys... dok. ist. nauk, Cherkasy. (In Ukrainian).

Ibrahimov H. (2020), *Z istorii rukhu tatarskoho studentstva. Korotki spohady*, Preface, Trans. from Old Tatar, comm. and notes by D. S. Brylova and D. V. Brylov, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv. (In Ukrainian, in Tatar).

Kasumova E. (2006), “Eye nazyvali azerbaydzhanskim Filatovym”, *Azerbaydzhanskiye Izvestiya*, No. 182 (684), September 30, p. 3. (In Russian).

Kerimova T. S. (2008), “Nauchnaya intelligentsiya Azerbaydzhana v gody voyny 1941–1945 gg.”, in *Azərbaycan 1941–1945-ci illər müharibəsində: (Məqalələr toplusu)*, Elm, Bakı, pp. 24–58. (In Russian).

Kobchenko K. (2011), “Pochatky vyshchoi medychnoi osvity ukrainskoho zhinotstva (kin. XIX – poch. XX st.)”, *Ukrainoznavchyi almanakh*, Issue 5, pp. 128–133. (In Ukrainian).

Kratkiye svedeniya o Meditsinskoy otdelenii pri Vysshikh zhenskikh kursakh v g. Kiyeye za pervyye shest' let ego sushchestvovaniya. 1907–1/5–1913–16/6 (1913), Tip. N. T. Korchak-Novitskogo, Kyiv. (In Russian).

Kupchuk O. (2016), “Novi vidomosti z zhyttia ta diialnosti Sony-khanum Akhundovoi (1893–1982)”, in *Dni nauky istorychnoho fakultetu (do 150-richchia z dnia narodzhennia M. S. Hrushevskoho): Materialy IX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh*, Kyiv, pp. 58–60. (In Ukrainian).

Kupchuk O. (2019), “‘Azerbaidzhantsi Kyieva’ yak perspektyvnyi ekskursiinyi marshrut mista”, in *Istoryko-kulturnyi turizm: ukrainskyi ta svitovyi dosvid. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 5 kvitnia 2019 r.)*, Foliant, Kyiv, pp. 184–192. (In Ukrainian).

Kupchik O. R. and Damirov A. U. (2013), *Studenty-azerbaydzhantsy goroda Kiyeva v obshchestvenno-politicheskoy zhizni Ukrainy (1900–1917 gg.)*, Izdatel'skiy dom Dmitriya Burago, Kyiv. (In Russian).

Muhammedova G. (1972), “Kiev vakyigasy”, *Kazan utlary*, No. 8, pp. 133–151. (In Tatarian).

“Novyi sposob peresadki rohovitsi” (1951), *Bakinskiy rabochiy*, June 2, available at: <https://br.az/society/20170602101501637.html> (accessed May 17, 2024). (In Russian).

“Obyski” (1913), *Musul'manskaya gazeta*, No. 18, May 25, p. 3. (In Russian).

Osnovateli i vydayushchiyesya deyateli Azerbaydzhanskogo NII glaznykh bolezney imeni akad. Z. Aliyevoy, available at: <https://web.archive.org/web/20160304113739/http://www.eye.az/?page=3> (accessed May 17, 2024). (In Russian).

“Oftal'mologiya v Baku”, in *Sayt “Nash Baku”*, available at: https://ourbaku.com/index.php/Oftal'mologiya_v_Baku (accessed May 17, 2024). (In Russian).

“Svet i mir Vam... Mozaika zhizni znamenitogo vracha-oftal'mologa Sony-khanum Akhundovoy”, in *Sayt “Artlozha. Personal'nyy sayt Tamilly Akhundovoy”*, available at: http://artloja.blogspot.com/p/blog-page_4420.html (accessed May 17, 2024). (In Russian).

“Skhodka musul'maniv” (1913), *Rada*, No. 92, April 23, p. 2. (In Ukrainian).

“Teatr Horods'koho Naradno'ho Domu” (1913), *Rada*, No. 52 (March 3 (March 15)), p. 1. (In Ukrainian).

“Trudyashchiyesya Nakhichevanskoy ASSR! Golosuyte za vernuyu doch' Rodiny Sonu-khanum Akhundovu-Bagirbekovu! Sovetskiy vrach (pis'mo izbiratelyam Nakhichevanskogo izbiratel'nogo okruga)” (1946), *Vyshka*, January 24. (In Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], Fund 274, Inventory 1, Vol. 2, File 3151, Pt. I, April 18, 1913 – November 18, 1913, 340 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274, Inventory 1, Vol. 2, File 3151a, Pt. II, April 18, 1913 – November 18, 1913, 338 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274, Inventory 3, File 31, April 14, 1913, 3 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274, Inventory 3, File 32, April 17, 1913, 5 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274, Inventory 4, File 75, 1913, 5 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274, Inventory 4, File 84, March 31, 1913 – June 11, 1914, 231 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 442, Inventory 1, File 905, March 19, 1913 – November 15, 1913, 46 sheets. (In Russian).

Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv g. Moskvy (TsGAM) [Central State Archives of Moscow], Fund R-714, Inventory 3, File 1917 “Akhundova S. Kh.”, available at: <https://cgamos.ru/upload/iblock/b99/02-0714-0003-00.pdf> (accessed May 17, 2024). (In Russian).

Chemenzeminli Y. V. (2019a), “Studenty. Roman. Kniga pervaya, Perevod Azera Mustafazade”, *Literaturnyy Azerbaydzhan*, No. 3, pp. 10–52. (In Russian).

Chemenzeminli Y. V. (2019b), “Studenty. Roman. Kniga vtoraya. V 1917 godu. Perevod Azera Mustafazade”, *Literaturnyy Azerbaydzhan*, No. 4, pp. 45–118. (In Russian).

Chemenzeminli Y. V. (2022), *Studenty (roman)*, Literaturna Ukrayina and TOV “Drukarnya ‘Ruta’”, Kyiv and Kamianets-Podilskyi. (In Ukrainian).

Azerbaycan qadını ensiklopediyası, Bir cildde (2002), “Azerbaycan Milli Ensiklopediyası”, Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, Bakı. (In Azerbaijani).

Cabbarov F. H. (2011), *Z. A. Tağiyevin qız məktəbinin tarixindən*, Ziya, Bakı. (In Azerbaijani, in Russian).

“Taharriyat ve tevfifat” (1913), *Terdjiman*, April 24, No. 92, p. 2. (In Crimean Tatar language).

“Dahili haberler. İki gun...” (1913), *Terdjiman*, April 27, No. 95, p. 3. (In Crimean Tatar language).

“Dahili haberler. Kiyefden – Yashyryn palitse...” (1913), *Ioulduz*, April 27, No. 974, p. 2. (In Old Tatar).

“Dahili haberler. Musulman istudintlerin habs” (1913), *Vaqt*, April 26, No. 1185, p. 2. (In Old Tatar).

“R. V.” “Kiyef– Ahranni atdiliniye...” (1913), *Koyash*, April 25, No. 105, p. 2. (In Old Tatar).

Н. М. Зуб (Руденко), О. Р. Купчик

Маловідомі сторінки біографії Сони ханім Ахундової

У статті висвітлено складний і тривалий, проте успішний шлях азербайджанської дівчини в подоланні наявних у Російській імперії на початку ХХ ст. перешкод державної політики та суспільних стереотипів Кавказу, які вбачали освіту дівчини в її вихованні як майбутньої дружини – берегині дому. Прикладом успішного досвіду жіночої емансипації став життєвий і професійний шлях видатної азербайджанської офтальмологині Сони ханім Ахундової.

Вияв інтересу українських істориків до постаті С. Ахундової зумовлено тим, що саме під час “київського періоду” життя і діяльності вона долучилася до тюркського студентського руху та стала учасницею установчого з’їзду студентів-мусульман (17 квітня 1913 р.). Тож водночас віднайдено та проаналізовано низку раніше невідомих документів, що стосуються самого з’їзду.

Саме в той час відбулося становлення суспільних поглядів С. Ахундової і вона набула першого досвіду громадсько-політичної роботи. У Києві Сона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком – Агабеком Багірбековим, тоді студентом юридичного відділення Університету Св. Володимира.

Завдяки документам київського архіву з’ясовано справжню дату народження Сони ханім Ахундової – 23 серпня 1893 р., а також спростовано інформацію про те, що Бакинський жіночий навчальний заклад Св. Ніни вона закінчила із золотою медаллю (насправді нагороджена срібним хрестом). Обґрунтовано, що можливість навчатися на Київських вищих жіночих курсах С. Ахундова дістала завдяки стипендії відомого азербайджанського підприємця і мецената Г. Тагієва. Спростовано поширену інформацію, що медичну освіту вона здобувала в Київському університеті Св. Володимира. Висловлено припущення, що у квітні – липні 1913 року С. Ахундова відбула тюремне ув’язнення на один місяць більше, ніж інші учасники з’їзду студентів-мусульман, через те що ці студентські збори відбулися саме на орендованій нею квартирі.

Звернено увагу, що “київський період” діяльності самою С. Ахундовою згадувався вкрай рідко. Загалом дореволюційний період життя Сони її родичі описували малослівно. Зауважено, що як висококваліфікована лікарка-офтальмологиня Сона Ахундова сформувалася в

Одесі під керівництвом академіка В. Філатова, коли в 1940 році стажувалася в Українському інституті експериментальної офтальмології.

Отже, у статті комплексно досліджено біографію Сони ханим Ахундової, висвітлено, проаналізовано та уточнено окремі факти та судження.

Ключові слова: Київські вищі жіночі курси; Лук'янівська в'язниця; нелегальний з'їзд; офтальмолог; студенти-мусульмани; студентський рух; тюрки

Стаття надійшла до редакції 10.07.2024